Geliş Tarihi:
22.06.2020
Kabul Tarihi:
13.03.2021
Yayımlanma Tarihi:
25.06.2021

Kaynakça Gösterimi: Üçer, S. E. (2021). Türkiye'de telekomünikasyon sektöründe doğrudan yabancı yatırımlar: Zamanlama, kurumsal yapı ve şebeke gelişimi açısından bir değerlendirme. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(40), 70-96. doi: 10.46928/iticusbe.756440

# TÜRKİYE'DE TELEKOMÜNİKASYON SEKTÖRÜNDE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR: ZAMANLAMA, KURUMSAL YAPI VE ŞEBEKE GELİŞİMİ AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

*Araştırma*

Sırrı Emrah Üçer

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Yıldız Teknik Üniversitesi

seucer@yildiz.edu.tr

Sırrı Emrah Üçer, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü lisans programından 2003'te, İstanbul Üniversitesi SBF Uluslararası İlişkiler Bölümü yüksek lisans programından 2008'de mezun oldu. Boğaziçi Üniversitesi Atatürk Enstitüsü doktora programını 2018'de tamamladı. 2009'dan beri Yıldız Teknik Üniversitesi'nde çalışıyor. Araştırma alanları iktisat ve tarihtir.

# TÜRKİYE'DE TELEKOMÜNİKASYON SEKTÖRÜNDE DOĞRUDAN YABANCI YATIRIMLAR: ZAMANLAMA, KURUMSAL YAPI VE ŞEBEKE GELİŞİMİ AÇISINDAN BİR DEĞERLENDİRME

Sırrı Emrah Üçer
seucer@yildiz.edu.tr

**ÖZET**

Türkiye'de telekomünikasyon sektörü örneğinden yola çıkarak doğrudan yabancı yatırımların altyapı şebekelerinin gelişimine katkısı, yatırımları karşılayan kurumsal yapının etkisi ve yatırımların zamanlaması üzerine ekonomi-politik bir analiz yürüten bu çalışma dört döneme odaklanıyor. Telekomünikasyon alanında yabancı yatırımların canlandığı bu dönemlerin birincisi, İstanbul ve İzmir'de kent ölçekli telefon operatörlerinin kurulduğu geç Osmanlı İmparatorluğu ve erken Türkiye Cumhuriyeti dönemi. Yerli elektronik imalatçılarla yabancı sermaye grupları arasında dijital santral üretim lisansı anlaşmalarının hayata geçirildiği 1980'ler ikinci dönemi oluşturuyor. Yabancı sermaye gruplarının da ortak olarak bulunduğu konsorsiyumların mobil telefon alanında yetkilendirildiği 1990'lar makalenin üçüncü dönemi. Başlıca telekomünikasyon özelleştirmelerinin hayata geçtiği 2000'lerse makalenin incelediği dördüncü dönem. Çalışma kapsamında incelenen örneklerin değerlendirilmesi, yabancı yatırımların teknoloji transferine ve şebekelerin gelişimine katkısının yatırım projelerini tasarlayan kurumsal ve politik yapıya ve yatırımların zamanlamasına bağlı olduğu sonucunu veriyor. Makalenin telekomünikasyon sektöründeki yabancı yatırımları 19. yüzyıldan 21. yüzyıla uzanan bir uzun dönem içerisinde incelemesi hem doğrudan yabancı yatırımlar hem telekomünikasyon politikaları literatürüne özgün bir katkı niteliğindedir.

**Amaç:** Makale Türkiye'de telekomünikasyon sektörüne gelen doğrudan yabancı yatırımları zamanlama, kurumsal yapı ve şebeke gelişimi açısından değerlendirmeyi amaçlar.

**Yöntem:** Makale nitel araştırma yöntemlerini kullanmaktadır.

**Bulgular:** Zamanlama açısından değerlendirildiğinde yabancı yatırımların uluslararası finans piyasalarının daraldığı savaş ve kriz dönemlerinin hemen öncesine denk geldiği görülüyor. Yatırımları karşılayan ve yönlendiren kurumsal yapıya bağlı olarak teknoloji ve yönetim becerisi transferi sonuçları çeşitlenmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde yabancı yatırımların şebeke gelişimine katkısı sınırlı kalmıştır.

**Özgünlük:** Makalenin telekomünikasyon sektöründeki yabancı yatırımları 19. yüzyıldan 21. yüzyıla uzanan bir uzun dönem içerisinde incelemesi hem doğrudan yabancı yatırımlar hem telekomünikasyon politikaları literatürüne özgün bir katkı niteliğindedir.

**Anahtar Kelimeler:** Doğrudan Yabancı Yatırım, Özelleştirme, Telekomünikasyon
**JEL Sınıflandırması:** F21, F23, L96, L98

# FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN TURKISH TELECOMMUNICATIONS SECTOR: AN ANALYSIS IN TERMS OF TIMING, INSTITUTIONAL FRAMEWORK, AND NETWORK DEVELOPMENT


## ABSTRACT

This article proposes a political economy analysis of FDI contribution to development of infrastructure sectors, institutions that structured FDI, and timing of FDI by investigating the case of Turkish telecommunications. Article focuses on four historical periods in which foreign investments in Turkish telecommunications were active. The first period is the late Ottoman and early Republican era, when the urban-scale telephone operators were established in İstanbul and İzmir. The second period is the 1980s, when the license agreements with the foreign companies were formed to manufacture digital exchanges in Turkey. The third period is the 1990s, when the private consortiums that include foreign companies were authorized to establish mobile telephone networks. Finally, the fourth period is the 2000s, when the major telecommunications privatizations were finalized. The investigation of these investment projects provides the conclusion that the contribution of FDI to technology transfer and development of networks is dependent to the domestic institutional and political structure that designed FDI, in addition to the timing of the investments. Article's focus of research, which is on the long-term of FDI in telecommunications from nineteenth century to twenty-first century, is an original contribution to both FDI and telecommunications policy literatures.

**Purpose:** Aim of the research is to evaluate FDI in Turkish telecommunications in terms of timing, institutional structure, and network development.

**Method:** Article employs qualitative research methods.

**Findings:** I conclude that the timings of the foreign investments coincided with the wars and crises that depressed international financial markets. The performances of FDI projects in terms of technology transfer and network development varied due to the quality of institutions that welcomes and redirects FDI. An overall evaluation concludes that the contribution of FDI to network development is severely limited.

**Originality:** Article's focus of research, which is on the long-term of FDI in telecommunications from nineteenth century to twenty-first century, is an original contribution to both FDI and telecommunications policy literatures.



**Keywords:** FDI, Privatization, Telecommunications

**JEL Classification:** F21, F23, L96, L98

## GİRİŞ

Bu çalışmada Türkiye'de telekomünikasyon alanındaki yabancı sermaye yatırımları ekonomi-politik perspektiften analiz ediliyor. Çalışmada üç temel çıkış noktası kullanılarak farklı dönemler ele alınıyor ve o dönemlerde gerçekleşen yabancı yatırımlar değerlendiriliyor. Bu çıkış noktaları yabancı sermaye yatırımının altyapı kalkınmasına katkısının değerlendirilmesi, yabancı sermaye yatırımlarının yurda gelmesine aracılık eden, yatırımcı sermaye grubunu seçen politik ve kurumsal çerçevenin incelenmesi ve yabancı yatırımlarda zamanlama sorununun ele alınmasıdır. İncelenen yatırım dönem ve alanları, Osmanlı İmparatorluğu'nun son, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarındaki kent ölçekli telefon operatörleri, 1980'lerdeki elektronik imalatçılar, 1990'lardaki mobil telefon operatörleri ve 2000'lerdeki özelleştirmelerdir.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çevre ülkelerde altyapı şebekelerinin gelişmesini sağlayacak bir biçimde yatırım düzeylerini yükseltmesi ve yatırım yapılan alana yeni teknolojiler transfer etmesi beklenir. Özellikle dışa açık kalkınma stratejisini benimseyen çevre ekonomiler, yurtiçinde yeterli sermaye birikimi ve teknolojik araştırma kapasitesi bulunmadığı için, uluslararası sermaye piyasalarında dolaşan muazzam miktardaki fonları kendine çekmeye ve doğrudan yabancı yatırıma dönüştürmeye çalışır. Ne var ki doğrudan yabancı yatırımın altyapı şebekelerinin gelişimine yol açması otomatik bir süreç olarak işlemez. Zira merkez coğrafyalardaki devletlerin ve sermaye gruplarının coğrafi yayılmadan kendi beklentileri vardır ve bu beklentiler yatırım çeken ülkenin beklentileriyle uyuşmayabilir. Bu sermaye grupları, kolonyal dönemden kalma güç ilişkilerinin izinden giderek kendileri açısından en kazançlı olacak yatırımlara yönelmeye çalışır. Yine bu sermaye grupları, çevre ülkelerdeki yatırımlarının sürekliliğini gözetmek, başarısız olduğunda asgari zararla geri çekilmek için kendi devletlerinin siyasi gücünden yararlanma yoluna gidebilir. Bu yüzden çevre ülkelerde yabancı yatırımların gelmesine aracılık eden politik ve kurumsal yapıların niteliği büyük önem taşır. Çevre hükümetlerin ve kurumların yabancı sermaye yatırımının koşullarını tasarlama kapasitesi yatırımların sonuçlarını yönlendirir. Yatırımların olumlu/olumsuz sonuçlarını belirleyen bir diğer temel etkense zamanlamadır. Çevre ülkelerin öngörebileceği veya öngöremeyeceği etkenler nedeniyle uluslararası finans piyasaları belli dönemlerde belli sektörlerdeki yatırımları finanse etmek için fazlasıyla iştahlı olabilirler. Veya uluslararası finansal kriz ortamında durum bunun tam tersi bir hal alabilir. Eğer yabancı sermayenin yatırım zamanlaması talihli bir zamanlamaysa çok yüksek miktarda fonlar seferber edilebilir ve bu beraberinde altyapı şebekelerinin gelişmesi ve teknolojik ilerleme sonucunu verebilir. Kriz dönemlerinin hemen öncesine denk gelen talihsiz zamanlamalardaysa yabancı yatırımlardan beklenen yarar elde edilemez ve çevre ülke ekonomileri büyük borç yüklerinin altına girmek zorunda kalabilir.

Türkiye'de telekomünikasyon sektörüne yönelen doğrudan yabancı yatırımların incelenmesi yukarıda dile getirilen temel tartışma noktalarının yaşanmış deneyimler ışığında yürütülmesi için bir zemin sağlar. Türkiye ekonomisinin bir çevre ekonomi olarak dünya ekonomisiyle eklemlendiği uzun dönem boyunca altyapı sektörleri yabancı yatırım çekti. 19. yüzyılda uluslararası ticaretin ve sermaye

hareketlerinin canlandığı dönemde Avrupa'nın merkez ekonomileri dünyanın çeşitli bölgelerine bir yandan ticari ve askeri bir güç olarak nüfuz ediyor, bir yandan da bu mal ve para hareketliliğinin ihtiyaç duyduğu altyapı şebekelerine yatırım yapıyordu. Çevre ekonomilerinin ticari zenginliklerini dünya ekonomisine bağlayan liman kentlerinde oluşan zenginlik bu kentlerde çeşitli belediye hizmetlerine, ulaştırma ve haberleşme hizmetlerine dönük ticari ilgi uyandırıyordu. Winder (2006: 788-806) bu dönemde Avrupa ve ABD şirketlerinin uluslararası yatırımlarını doğrudan yabancı yatırım tanımlaması çerçevesinde ele alır. Bu bakış açısına göre 19. yüzyıl imtiyazlarını inceleyerek doğrudan yabancı yatırımlar tarihi konusunda bilgi edinmek mümkün görünür. Ben de bu çalışmada bu yaklaşıma yakın duruyorum ve Osmanlı İmparatorluğu'nda altyapı şebekelerinde imtiyazlar çerçevesinde yabancı şirketlerin aktivitesini öncü doğrudan yabancı yatırım formları olarak inceliyorum.

Osmanlı İmparatorluğu, bir Avrupa gücünün doğrudan sömürgesine dönüşmedi ve siyasi bağımsızlığını korudu. Bununla beraber Osmanlı coğrafyası ekonomik açıdan merkez ekonomilerle bütünleşti. Bu dönemde gelen yabancı yatırımlar esas olarak ulaştırma alanında, özellikle de deniz ve demiryolu taşımacılığında yoğunlaştı (Keyder, 1987: 25-48). Avrupa'nın ekonomik yayılmasının haberleşme alanına yansıması yabancı posta teşkilatlarının Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki yaygın faaliyetiydi. Aşağıda ikinci bölümde açıklanan sebeplerle Avrupa ve Amerika kökenli şirketlerin, modern telekomünikasyon sektöründe, yani telgraf ve telefon alanında yatırımları sınırlı kaldı. Özellikle telefon alanında yabancı yatırım büyük bir gecikmeyle, başka bir deyişle kötü bir zamanlamayla gerçekleşti ve haberleşme altyapısına katkısı çok sınırlı oldu. Birinci Dünya Savaşı ve 1930'lardaki ekonomik durgunluk birinci küreselleşme dönemi olarak adlandırabileceğimiz bu hareketli döneme bir son verirken, Türkiye'de diğer altyapı sektörleriyle beraber haberleşme alanındaki yabancı yatırımlar da kamulaştırıldı.

Türkiye'nin dünya ekonomisiyle bütünleştiği bir diğer dönem olan 1980 sonrasında, yabancı yatırım çekme açısından öncü altyapı sektörü telekomünikasyon oldu. Bu yüzden telekomünikasyon sektörü üzerine yapılan bir çalışma, daha sonra özel sermaye gruplarına açılan diğer altyapı sektörleri olan enerji ve ulaştırma sektörleri açısından da öğreticidir. Telekomünikasyonda yabancı yatırımcının hangi koşullar altında ne şekilde var olduğu ve bunun sonuçları ayrıntılı bir biçimde değerlendirilmeli ve bu deneyim ışığında diğer sektörlere yaklaşılmalı. İçinde bulunduğumuz dönemde ulusal paranın hızla değer kaybetmesi ve ekonomik büyümenin yavaşlamasıyla bu ders çıkarma gereksinimi daha da güncel hale geldi. Türkiye'nin dört bir yanında kurulan enerji santralleri, havalimanı, köprü, kanal ve benzeri ulaştırma mega projeleri ve şehir hastaneleri gibi sağlık tesisleri özel sektör aktörlerinin ve yabancı sermaye gruplarının öncülüğünde gerçekleşiyor. Daha önce telekomünikasyon sektöründe yaşanmış olan deneyimler bu yeni alanlarda yaşanabileceklerin de habercisi olarak ele alınmalı. Bu çalışma telekomünikasyon sektöründe yabancı sermaye yatırımlarını analiz ederek daha kapsamlı bir değerlendirme için adım atmayı amaçlıyor.

1980 sonrası dönemde Türkiye bir yandan ticari serbestleşme yoluna giderken bir yandan da dünya finansal piyasalarıyla eklemlenme arayışı içine girdi. Bu eklemlenme açısından uzun süredir ihmal edilmiş olan telekomünikasyon altyapısı büyük önem taşıyordu. Telekomünikasyon şebekesinin başlıca unsuru olan sabit telefon hizmeti 1980 itibariyle nüfusun %3'üne bile ulaşamıyordu. Bu şebekeyi yurt çapında genişletmek, dijital santrallerle güncellemek için yüklü fonlara ve teknoloji transferine gereksinim duyuluyordu. İlk etapta, üçüncü bölümde ayrıntılarıyla açıklandığı üzere, dijital santral imalatı teknolojisini Türkiye'ye transfer etmek için 1980'lerde yabancı sermaye grupları ile yatırım anlaşmaları tasarlandı. 1993-94 dönümüne dek telekomünikasyon şebekesine yatırımlarsa özel sektör tarafından değil kamu planlaması ve finansmanıyla gerçekleşti. Bu dönümden sonra, karar alma mevkiinde bulunanlar ticari telefon hizmetlerini özelleştirme stratejisini benimsedi. Bu stratejinin altında yatan temel rasyonel, ihtiyaç duyulan şebeke genişletme ve teknolojik güncelleme işlerinin sınırlı kamu imkanları yerine uluslararası piyasalarda işlem gören büyük yabancı fonlarla finanse edilmesi ve deneyimli yabancı telekomünikasyon şirketlerinin becerisinden yararlanılmasıydı. Buna ek olarak, kamu bütçesi açıklarının disipline edilmesi gereği çerçevesinde özelleştirme yoluyla hazineye kaynak aktarılması da başlıca motifti. Dördüncü bölümde ayrıntılı bir biçimde açıklandığı üzere, 1990'larda sabit telefon şebekesi özelleştirilemedi ama mobil telefon alanında içinde yabancı sermaye gruplarının da olduğu özel operatörler yetkilendirildi. Böylece telekomünikasyon sektörüne teknoloji ve beceri transferi gerektiren yeni bir hizmet, yerli holdinglerin ve yabancı sermayenin de katkısıyla dahil edilmiş oluyordu. Bu ilk iki dalgada doğrudan yabancı yatırımlar sektöre, yabancı sermaye gruplarının teknoloji transferi şartı gözetilerek küçük ortak şeklinde, PTT ve Ulaştırma Bakanlığı'nın tasarımları çerçevesinde yönlendirildi. Beşinci bölümde ayrıntılarıyla açıklanan üçüncü etaptaysa, özelleştirme politikasına hâkim olan temel öncelik hazine için gelir yaratılmasıydı ve yabancı sermaye grupları telekomünikasyon operatörlerini kontrol etme imkanına kavuştu. Bu dönemdeki ihale süreçlerinde azami gelir hedefiyle seçilen yabancı sermaye gruplarının hissedar yapısı, yatırım yapma motivasyonu ve teknoloji/beceri transfer kapasitesi yeterince gözetilmedi. Sonuç olarak bu dönemde gerçekleşen yabancı yatırımlar teknoloji transferi ve yatırımların canlanması açısından beklentilerin gerisinde kaldı. İki yabancı sermaye grubu Türkiye'den tamamen çekilirken bir tanesi mobil telefon piyasasında güçlü bir biçimde tutunmayı başardı.

## İMPARATORLUĞUN MİRASI VE CUMHURİYETİN KURULUŞ DÖNEMİ

Ülkelerin geçmişlerinde yaşanan olaylar bilinçli veya bilinçsiz olarak şimdiki zamandaki politikalara ilişkin pozisyon alışları etkiler. Türkiye'nin kolektif hafızasında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik bağımlılığı ve bu bağımlılığın imparatorluğun parçalanmasını ve yıkılmasını hızlandırdığı hakikati yerini korur. Öte yandan dünya ekonomisiyle bütünleşmenin yarattığı zenginleşme olanakları da kolektif hafızada bulunur. Bu hatıraların farklı kesimler arasında paylaşımına ve şimdiki zamandaki güç dengelerinin hangi kesim lehine biçimlendiğine göre politikalar biçim alır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Türkiye'nin haberleşme politikaları ve telekomünikasyon alanında yabancı sermayenin kabul edilmesine ilişkin düzenlemeler açısından nasıl bir mirası temsil ettiğini görmek için, imparatorlukta posta hizmetlerinin geçmişine bakmalıyız. Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde erken dönemlerden itibaren Avrupa kökenli posta teşkilatları faaliyet gösterdi. Yabancı postanelerin ilk örnekleri 16. yüzyıl gibi erken bir dönemde, kapitülasyonların bir uzantısı olarak ortaya çıkmış, 18. ve 19. yüzyıllarda sayıları hızla artmıştı. Ekonomik açıdan hareketli ve ulaşım yollarının kesişme noktalarında yer alan kentlerde postaneler açan yabancı posta teşkilatları Osmanlı toplumunun haberleşme hizmeti talebine cevap verdi. Venedik, Avusturya, Fransa, Britanya ve Rusya gibi büyük güçlerin yanı sıra Mısır, Yunanistan, Polonya ve Romanya'nın da Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde postaneleri vardı (Tanrıkut, 1984: 319-338). Bu yabancı posta teşkilatları içinde en yaygın olanı bir dönem çeşitli Osmanlı kentlerinde toplam 80 postaneye sahip olmuş olan Avusturya postasıydı (Tanrıkut, 1984: 323-325). 1840 yılında resmi olarak kurulan milli posta teşkilatı bu yabancı postaların gölgesinde kaldı. Bunun sebebi, yabancıların deniz ve demiryolu ulaşımına hâkim olmaları ve yurtiçi karayolu şebekesinin modern posta ulaşımına elverişli olmamasıydı. Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında taşımacılık yapan deniz ve demiryolu şirketleri bir yandan da fiilen posta taşımacılığı yapıyor, bu durum yabancı posta şebekelerine avantaj sağlıyordu (Demir, 2005: 68-73). Modern posta taşımacılığının yurda nüfuz etmesi için gerekli olan posta arabalarının işlemesine elverişli karayolları son derece yetersizdi (Tekeli & İlkin, 2004b: 63-122). Osmanlı İmparatorluğu açısından milli posta tekelinin kurulamaması mali kaybın yanı sıra oluşum aşamasındaki modern bürokrasinin geniş ülke coğrafyasına nüfuz edememesi anlamına geliyordu. İmparatorluk açısından buna ek bir zorluk olarak, milliyetçilik akımlarının etkisiyle ortaya çıkan ayrılıkçı hareketler yabancı posta teşkilatlarının hizmetlerinden yararlanıyordu. Osmanlı İmparatorluğu çeşitli dönemlerde yabancı postanelerin etkinliğini kırmaya çalıştıysa da başarılı olamadı. Birinci Dünya Savaşı sırasında askıya alınan yabancı posta faaliyeti savaşın sonunda yeniden başladı. Yabancı postaneler 1923 gibi geç bir tarihte Lozan Antlaşması doğrultusunda kapatıldı (Lozan Barış Antlaşması, 1923: Madde 113).

Posta alanında yabancı hakimiyetine duyulan tepkinin etkisiyle telgraf teknolojisinin Osmanlı topraklarında yayılmasında yabancı şirketlere ağırlık verilmedi. Osmanlı İmparatorluğu, telgraf işletmeciliğini uluslararası bağlantıları sağlayan yabancı şirketler haricinde 1855 yılında kurulan Telgraf İdaresi'nin kontrolünde tutmaya ve geliştirmeye çaba gösterdi (Davison, 1990: 133-165; Bektaş, 2000: 669-696). Telgraf teknolojisini hızlı bir biçimde benimseyen ve geniş topraklarına yayan imparatorluk, telefon teknolojisine oldukça geç erişti. Avrupa ve ABD kökenli şirketler birçok çevre ülkeye 1880'ler ve 1890'larda telefon şebekesi kurmaya başladı. Bunlar genellikle ekonomik açıdan en hareketli şehirlerde kent ölçekli kurulan küçük şebekelerdi (Xiong-Jian & You-Nong, 1994: 74). Bazı çevre devletlerse yatırımları devlet tekeli altında başlatmayı tercih etti. Örneğin Japonya 1890'da (Ito & Iwata, 1994: 445) Etiyopya 1894'te (Tsigie & Feyissa, 1999: 53) ve Kore 1902'de (Choo & Kang, 1994: 287) telefon hizmetlerini kamu işletmesi olarak başlattı. Osmanlı

İmparatorluğu'ysa devlet eliyle veya yabancı şirketlere imtiyaz vererek bu dönemde ticari telefon şebekesinin yurda girişine izin vermedi. Hatta resmi daireleri birbirine bağlamak için İstanbul'da 1881'de kurulan küçük resmi şebeke 1886'da II. Abdülhamit'in emriyle söküldü. Telefon teknolojisine karşı takınılan bu tavır büyük ölçüde zamanın sultanının politik denetim ve sansür eğiliminden kaynaklanıyordu (Karakışla, 2014: 21). Ayrıca yabancı postanelerin yarattığı kötü örnek yabancı şirketlerin haberleşme alanında yer almasına dönük şüpheciliği besliyordu. Telefon yatırımlarını geciktiren bir diğer önemli etken, kamu kontrolünde olan telgraf şebekesinin olası bir rakip olan yabancı telefon şirketlerini istememesiydi (Tanrıkut, 1984: 684-685).

Telefon alanında yabancı şirketlere imtiyaz verilmesi İkinci Meşrutiyet döneminde yeniden gündeme geldi. II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle önemli engellerden biri ortadan kalkmıştı. Posta ve Telgraf teşkilatının direnci, 1909 senesinde bu teşkilatın Dahiliye ve Nafıa Nezaretlerinden alınıp Maliye Nezareti'ne nakledilmesiyle aşıldı (Tanrıkut, 1984: 685). Maliye nazırlığında liberal iktisadi görüşleriyle tanınan Mehmed Cavid Bey bulunuyordu (Eroğlu, 2002: 163-183). 1911 senesinde iki Britanya, bir ABD, bir Fransız şirketinden oluşan konsorsiyum adına hareket eden Britanyalı mühendis Herbert Laws Webb ile Cavid Bey arasında varılan anlaşmayla İstanbul Telefon Kumpanyası'na imtiyaz verildi (Tural, 2009: 207-208).

1913 yılında hizmete giren ticari telefon şebekesi İstanbul'un Avrupa ve Anadolu yakalarında hizmet veriyordu. İstanbul Telefon Kumpanyası'na ilişkin sınırlı veriye Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'nin (International Telecommunications Union, ITU) tarihi istatistiklerinden ulaşılabilmektedir (Bureau International de L'Union Télégraphique, 1917: 11). Bu rapora göre İstanbul'da 1915'te 4.156 ticari telefon abonesi ve 60 umumi telefon noktası vardı. Aynı rapora göre, 1915'te Rusya'da 144.419, İspanya'da 35.700, Bulgaristan'da 4.314, Arjantin'de 70.231, Güney Afrika'da 30.221 ticari telefon abonesi bulunuyordu. Bu ülkelerle karşılaştırıldığında telefon şebekesinin Osmanlı İmparatorluğu'nda çok sınırlı bir gelişim gösterebildiği açıkça ortaya çıkar. İstanbul'daki telefon alanındaki bu ilk doğrudan yabancı yatırım hemen Birinci Dünya Savaşı öncesine tesadüf ettiği için talihsiz bir zamanlamaya sahipti. Savaş başladığında Osmanlı İmparatorluğu kapitülasyonları askıya almış ve yabancı postanelere el koymuştu. Bu kapsamda İstanbul Telefon Kumpanyası'na da 1915'te devlet tarafından el kondu (Tanrıkut, 1984: 686). İstanbul Telefon Kumpanyası örneğinde, yabancı yatırım serpilmek ve olumlu etkilerini göstermek için yeterli zamanı bulamadı. Uluslararası sermaye hareketliliğinin savaşla kesintiye uğramasından dolayı olası sermaye nakli de gerçekleşmedi. Savaştan sonra 1919'da İstanbul Telefon Kumpanyası'nın kontrolü yeniden yabancı sermayeye geçti (Demir, 2005: 158).

Kurtuluş Savaşı devam ederken TBMM hükümeti posta ve telgrafla beraber telefon haberleşmesini de Dahiliye Vekaleti'ne bağlamıştı (Tanrıkut, 1984: 299). İstanbul Telefon Kumpanyası'nın imtiyazı genç cumhuriyetin Dahiliye Vekaleti tarafından da tanındı ve yenilendi (Demir, 2005: 158-159). 1924 senesinde çıkartılan 404 numaralı Telgraf ve Telefon Kanunu, ticari telefon işletmeciliğini kamu

tekeline aldı. İstanbul'daki yabancı yatırım bu kapsamın dışında bırakıldı. 1926 senesinde Ankara'da kamu eliyle ticari telefon şebekesi kurulmaya başladı (Güzeliş, 2010: 191-194). Ankara'da kurulan şebeke için ekipman tedariki İsveç'in Ericsson firması tarafından yapıldı (New York Times, February 15, 1925). 1927 senesinde İzmir Belediyesi ve Ericsson arasında oluşturulan bir ortaklığa ticari telefon işletmeciliği imtiyazı verildi ve bu işletme de kamu tekelinin istisnası olarak tanındı. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde İzmir'de resmi bir telefon imtiyazı olmamakla beraber çeşitli yabancı şirketlerin fiilen yürüttüğü telefon şebekeleri mevcuttu. 1927'deki anlaşma bu şebekelerin tümünü konsolide eden bir şirket oluşması anlamına geliyordu (Güzeliş, 2010: 191-194; New York Times, February 6, 1927). 1930'ların ortalarına gelene dek cumhuriyet hükümeti ticari telefon hizmetleri alanında iki şehirle kısıtladığı özel işletmecilik ile Ankara ve diğer şehirlerde sıfırdan başlattığı kamu işletmeciliğini bir arada sürdürdü.

**Tablo 1.** Geç İmparatorluk ve Erken Cumhuriyet Dönemlerinde Yabancı Yatırımlar, 1911-1930

| Tarih | Yatırım yapılan şirket | Yatırımcı sermaye grubu | Yatırımın Geliş Biçimi | Kurumsal Çerçeve |
|---|---|---|---|---|
| 1911 | İstanbul Telefon Kumpanyası (Sabit Hat Telefon) | Western Electric Company (ABD), Thomson-Houston Company (Fransa), British Insulated and Helsby Cables, National Telephone Company (Birleşik Krallık) | İmtiyaz anlaşması - Greenfield | Maliye Nezareti |
| 1927 | İzmir Telefonu (Sabit Hat Telefon) | İzmir Belediyesi ve Ericsson (İsveç) | İmtiyaz anlaşması - Greenfield | Dahiliye Vekaleti, PTT ve İzmir Belediyesi |
| 1930 | İstanbul Telefon Kumpanyası | International Telephone and Telegraph (ABD) | Özel şirketler arası hisse devri - Brownfield | Dahiliye Vekaleti ve PTT |

1930 senesinde ABD kökenli International Telegraph and Telephone (IT&T) İstanbul Telefon Kumpanyası'nın çoğunluk hisselerini satın aldı. Şirket aynı zamanda Türkiye'deki şebekelerin otomatik santral sistemine geçirilmesi için de yetkilendirilmişti (New York Herald Tribune, March 19, 1930). 1931'de IT&T otomatik santralleri İstanbul'a kurmaya başladı (Wall Street Journal, November 11, 1931). Kısa sürede Türkiye'deki abonelerin manuel santrallerden otomatik ve yarı-otomatik santrallere geçirildiğini gözlemleyebiliyoruz. ITU istatistiklerine göre, 1931'de Türkiye'de bulunan 17.620 ticari telefon abonesinin %51'i otomatik santrale bağlanmış durumdaydı. Toplam abone sayısı 1932'deyse 16.050 olarak kaydedilmişti ve bu abonelerin %83'ü otomatik santraller üzerinden hizmet alıyordu. ITU karşılaştırma yapabileceğimiz bir 1930 verisi sunmamaktadır, ama mevcut veriler otomatik santrale geçiş anlamında başarı kaydedildiğini açıkça gösterir (Bureau International de L'Union Télégraphique, 1933: 35; Bureau International de L'Union Télégraphique,

1934: 33). IT&T'nin İstanbul'daki operasyonu devralması ve kamu şebekesiyle ilgili teknolojik güncelleme yetkisini alması öyle anlaşılıyor ki o dönem için önemli bir teknoloji transferini de beraberinde getirmişti.[1] Ne var ki IT&T, 1930'lu yıllara damgasını vuran Büyük Buhran'dan azade değildi. 1930'lara kadar Türkiye'nin de içinde bulunduğu bir dizi çevre ekonomisine yatırımlar yapan IT&T 1930'ların ilk yarısı içerisinde yaşadığı finansal krizden dolayı daralma yoluna gitti ve Türkiye'deki varlıklarını Britanyalı sermaye gruplarına devretti. IT&T Türkiye'nin yanı sıra İspanya, Almanya, Avusturya, Romanya, Küba, Meksika, Porto Riko, Peru, Şili, Arjantin, Uruguay ve Brezilya'da da telefon operatörlerine sahipti. Ne var ki bu hızlı yayılmanın getirdiği finansal yük Büyük Buhran'ın olumsuz etkileriyle birleşince şirket Türkiye'nin de dahil olduğu bir dizi ülkeden çekilmek zorunda kaldı (Barron's, January 26, 1931). Demek ki IT&T'nin İstanbul'daki telefon şebekesine 1930 tarihli bu doğrudan yabancı yatırımında ciddi bir zamanlama talihsizliği olduğunu tespit etmek gerekiyor. Bu yüzden beklenen olumlu etkiler olan şebeke genişlemesi ve teknoloji transferinin sınırlı kaldığını görüyoruz.

Haberleşme alanındaki yabancı yatırımlarla beraber genel olarak altyapı alanındaki yabancı yatırımlar 1930'ların uluslararası ekonomik ortamında yaşanan finansal sıkıntılardan dolayı iki yönlü bir krize girdi. Bir yandan iç talepte yaşanan daralma gelirleri azaltıyor, bir yandan da uluslararası finans piyasalarında fon arz edenler çevre ekonomilerdeki yatırımları finanse etmekten çekindikleri için kredi imkanları daralıyordu. Yabancı sermaye gruplarının içine girdiği daralma ve çevre ekonomilerden çekilme eğilimiyle cumhuriyet hükümetinin benimsediği devletçi politikalar bir araya gelince altyapı alanında kamulaştırmalar yaşandı (Tekeli & İlkin, 2004a: 239-279). Bu kapsamda İstanbul'daki telefon operatörü 1935'te (Demir, 2005: 159), İzmir'deki 1938'de (Güzeliş, 2010: 194) kamulaştırıldı. Böylece Türkiye'de haberleşme alanında doğrudan yabancı sermaye yatırımı stoku da tasfiye edilmiş oldu. Bunun anlamı yabancı sermaye gruplarının Türkiye telekomünikasyon pazarından tam anlamıyla dışlanması değildi. Devlet tarafından ticari telefon hizmetleri yerli mülkiyete geçirilmiş olsa da kamu yatırımlarının ihtiyaç duyduğu teknolojik girdiler yurtiçinde üretilemediği için IT&T'nin yanı sıra Siemens, Ericsson gibi yabancı imalatçılar Türkiye'ye ürünlerini ihraç etmeye ve bu ihracat vesilesiyle yurtiçinde belli ölçüde teşkilatlanmaya devam ettiler (Yazıcı, 2014; Tezçakar Özdemir, 2016). Lakin bu Türkiye dallarının mevcudiyeti sermaye yatırımı hacmini genişleten ve teknoloji transfer eden bir doğrudan yabancı yatırım olma hüviyetinden uzaktı. Bu yüzden bu çalışmada kamulaştırmaların olduğu 1930'larla sektöre yeniden yabancı yatırımın geldiği 1980'ler arası dönem incelenmiyor.

Yabancı sermayenin 19. yüzyılın ikinci yarısıyla başlayan ve 1930'larla biten bu dönemde Türkiye coğrafyasına yaptığı yatırımlar, ekonomik hayatın daha hareketli olduğu, dolayısıyla altyapı sektörlerinin ürettiği hizmetlere talebin de görece geniş olduğu kentlerde yoğunlaşıyordu. Bu yüzden

[1] İşin ilginç yönü, seneler sonra 1984'te Teletaş'la IT&T arasında bu sefer de dijital santral imalatı için bir lisans anlaşması yapılmış olmasıdır. Bu konu dördüncü bölümde daha ayrıntılı bir biçimde ele alınıyor.

birçok ulaşım, enerji ve belediyecilik yatırımları gibi telefon yatırımları da İstanbul ve İzmir'de gerçekleşebilmişti. Devlet bu kent ölçekli operasyonları kamulaştırmalarla devralarak ülke çapında kurulan şebekelere eklemledi. Bu aynı zamanda azami kâr arayışı odaklı özel ve yerel ölçekli yatırımlardan yurttaşların hizmetlere evrensel erişimini amaçlayan kamusal ve ulusal ölçekli yatırımlara geçiş anlamına geliyordu. 1980'lere gelene dek ticari telekomünikasyon hizmetleri alanında yabancı yatırımlar gündeme gelmedi.

## 1980'LER: ELEKTRONİK İMALATI ALANINDA TEKNOLOJİ TRANSFERİ

Türkiye 24 Ocak Kararlarıyla ithal ikameci sanayileşme stratejisini terk ederek dışa dönük bir kalkınma stratejisine geçiş yaptı. Bu kalkınma stratejisinin öncelikli hedefi Türkiye'nin uluslararası mal ve sermaye hareketleriyle eklemlenerek zenginleşmesiydi. Uluslararası mal ve para hareketlerinin üzerinde hareket ettiği ulaştırma ve haberleşme altyapılarının uluslararası şebekelerle entegre olması ve yurtiçine daha güçlü bir biçimde nüfuz etmesi, bu kalkınma stratejisinin başarılı olması için elzemdi. 1970'lerden itibaren merkez ekonomilerde finans sektörünün baskın hale gelmesi, bu sektörün haberleşme hizmetlerine olan talebinde büyük bir artışı tetiklemiş, teknolojik yeniliklerin ticari telekomünikasyon hizmetlerine uyarlanmasını hızlandırmıştı (Warf, 1989: 259-261). Türkiye'nin kısa ve uzun dönemli sermaye hareketlerinden pay alabilmesi ve bankacılık işlemlerini dünyaya entegre edebilmesi için telekomünikasyon altyapısını genişletmesi ve teknolojik açıdan güncellemesi gerekiyordu. Bu amaçla 1980'li senelerde telekomünikasyon atılımı adı verilen kamu yatırımları seferberliği hayata geçirildi. PTT eliyle yapılan kamu yatırımlarıyla sabit hat telefon kullanım yoğunluğu %3'ün altından %20'lere kadar çıkartıldı.[2] Bu aşamada ticari telefon işletmeciliği PTT tekelinde kalmaya devam etti. Ancak yapılan büyük çaplı kamu yatırımlarına elektronik girdi sağlamak için yabancı sermaye yatırımının da dahil olduğu bir planlama yapıldı. Özellikle dijital santral üretiminin Türkiye'de gerçekleştirilmesi için yapılan yabancı yatırım ve imalat lisansı anlaşmaları kamu yatırımlarının hayata geçirilmesinde önemli rol oynadı.

Dijital santrallerin Türkiye'de üretilmesinde iki yerli üretici yükün çoğunu üstlendi. Bunlar Netaş ve Teletaş'tı. Netaş 1967 senesinde PTT ve Kanada kökenli Northern Telecom arasında bir ortaklık olarak kurulmuştu. 1980'lere gelene kadar cross-bar adı verilen elektro-mekanik santraller üreten Netaş, 1983 senesinden itibaren PTT ile yabancı ortak arasında varılan bir anlaşma çerçevesinde dijital santral üretmeye başladı (Raggett, 1986: 30; Wall Street Journal, July 1, 1987; Şimşek, 1996: 62). Eş zamanlı olarak, PTT bünyesinde 1965 senesinde kurulmuş olan ve ekipman tamiri ve tedariki alanında deneyim kazanmış olan AR-LA (PTT Araştırma Laboratuvarları), Teletaş adıyla bir kamu-özel sektör ortaklığı olarak yeniden yapılandırıldı. 1984 senesinde varılan bir anlaşmayla, ABD

[2] Dünya Bankası'nın Kalkınma Göstergeleri (*Development Indicators*) verilerine göre, Türkiye'de 100 kişi başına düşen sabit telefon aboneliği sayısı 1980 senesinde %2,61'di. Bu oran 1988'de %9,34'e, 1994'te %21,21'e, zirve noktası olan 2001'de %29,45'e çıktı. Takip eden senelerde sabit telefon kullanımı geriledi. Bunun bir sebebi mobil telefon şebekesinin rekabetiyse bir diğeri de sabit telefon şebekesi yatırımlarının ihmal edilmesidir.

kökenli telekomünikasyon şirketi IT&T'nin Belçika kolu olan ITT/BTM Teletaş'a ortak oldu. Bu ortaklığın bir parçası olarak ITT/BTM tarafından patentlenmiş olan dijital santraller Teletaş tarafından yurt içinde üretilmeye başladı (Karlin, 1984; Wall Street Journal, June 4, 1984; Ceyhun, 2006). Başka bir deyişle iki yabancı sermaye grubunun doğrudan yatırımıyla Türkiye'de dijital santrallerin üretilmesini sağlayacak şekilde teknoloji transferi gerçekleştirilmiş oldu. Bu süreçte Netaş ve Teletaş ithal edilen yabancı patentle üretim yapma becerisini geliştirmenin yanı sıra, araştırma ve geliştirme faaliyetlerini de sürdürdü. Bu araştırma ve geliştirme faaliyetlerinin meyvesi olarak her iki imalatçı da kendi tasarımı olan dijital santral ve uç telefon cihazı patentleri üretir hale geldi. Ne var ki bu imalatçılar tamamen PTT monopsonisine bağımlıydı ve bir ihracat başarısı yakalayacak kadar uzun ömürlü olamadı (Ceyhun, 2006: 170-171, 185-187).

**Tablo 2.** Elektronik İmalatı Alanında Yabancı Yatırımlar

| Tarih | Yatırım yapılan şirket | Yatırımcı sermaye grubu | Yatırımın Geliş Biçimi | Kurumsal Çerçeve |
|---|---|---|---|---|
| 1967 | Netaş (Elektronik İmalatı) | PTT (1993'e kadar çoğunluk hisse) ve Northern Telecom (Kanada) | Kamu-Özel Sektör Ortaklığı - Greenfield | PTT ve Ulaştırma Bakanlığı |
| 1984 | Teletaş (Elektronik İmalatı) | PTT (1988'e kadar çoğunluk hisse) ve IT&T BTM (ABD menşeli şirketin Belçika kolu) | Kamu-Özel Sektör Ortaklığı – Brownfield | PTT ve Ulaştırma Bakanlığı |

Bu ortaklıklarla ilgili dikkat çeken nokta, sürecin mimarisinin Netaş ve Teletaş'ta büyük ortak olarak varlığını sürdüren PTT tarafından, telekomünikasyon atılımıyla koordinasyon içinde tasarlanmış olmasıdır. Yabancı ortak seçimi sürecinde olası ortakların teknoloji transferi konusunda uygun olup olmadıklarının başta Fikret Yücel olmak üzere PTT'nin yetişmiş mühendisleri tarafından tayin edilmesi, yapılan anlaşmalara imalat lisansı ithalinin ve teknoloji transferinin şart olarak eklenmesi, bu şartın gözetilmesini garanti altına alacak şekilde PTT'nin hisse çoğunluğunu elinde tutmaya devam etmesi kritik unsurlardı (Ceyhun, 2006: 104-110, 126-129). Bir yandan teknoloji transferi ve teknolojik girdi arzı sağlama alınırken, bir yandan da PTT'nin siparişlerinin yerli üreticilere yönlendirilmesiyle düzenli ve hacimli bir talep sağlama alınmış oluyordu. Aslında bu birçok merkez ekonomide de denenmiş ve başarılı olmuş, ulusal PTT'lerle elektronik imalatçılarının el ele gelişmesini sağlayan posta-endüstri kompleksi (*postal-industrial complex*) olarak adlandırılan bir modelin Türkiye'ye uyarlanmış haliydi (Noam, 1992: 24-25). Ne var ki bu modelin uzun soluklu bir uygulaması, benimsenen ana strateji olan özel sektör inisiyatifine ve uluslararası ticaretin serbestleştirilmesine dayanan dışa dönük kalkınma rejimiyle barışık olamazdı. Burada yine bir zamanlama sorun olduğunu iddia edebiliriz. Zira bu posta-endüstri kompleksi yapısı başarılı Avrupa ve Uzak Asya örneklerinde olduğu gibi 1950'ler 1970'ler arası dönemde başlatılmış olsaydı, ithal ikameci sanayileşme stratejisinin korumacılık olanaklarından istifadeyle çok daha uzun ömürlü

olabilecekti. 1983-84'te başlayan telekomünikasyon atılımının 1987-88'de sona ermesini takiben, Teletaş ve Netaş'taki PTT hisseleri özelleştirildi ve yabancı ortaklar çoğunluk hisseleri ele geçirdi. Teletaş'ta kamunun %40, 1987'de ITT/BTM'i satın alan Alcatel'in %39 hissesi vardı. 1988'de Teletaş'taki %22'lik kamu hissesinin halka arz yöntemiyle özelleştirilmesiyle yabancı ortak çoğunluk hissedar haline geldi. 1993'te kalan %18'lik kamu hissesi de 21 milyon dolar karşılığında Alcatel'e satıldı. Netaş'taki %49'luk kamu hissesinin %20'lik kısmı 1993'te Northern Telecom'a 26 milyon dolar karşılığında satıldı. Aynı sene içerisinde kalan %29'luk kamu hissesi de halka arz yöntemiyle özelleştirildi (Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, 2016: Tablo-2/1). Kontrolü ele geçiren yabancı sermaye grupları yurt içindeki üretim ve araştırma birimlerini dağıtmayı tercih etti (Ceyhun, 2006: 187-194). Bu yabancı sermaye grupları açısından Türkiye'de üretim ve araştırma birimlerini istihdam etmek Türkiye'ye başka ülkelerde imal ettikleri cihazları ihraç etmek kadar rasyonel gelmiyordu.

Netaş ve Teletaş'a yapılan doğrudan yabancı yatırımlarla ilgili ilginç olan nokta şudur ki, PTT'nin çoğunluk hisse sahibi, yabancı sermayenin azınlık hisse sahibi olarak bulunduğu bir tasarımda teknoloji transferi sağlanabilmişken yabancı sermayenin çoğunluk hisse sahibi durumuna geçmesiyle elde edilen kazanımlar yitirilmiştir. Kamunun yabancı sermaye yatırımında tasarımcı bir rol oynamasının ve bu tasarımda teknoloji transferini sağlama almaya dönük şartlar öne sürmesinin önemi bu deneyimlerde açıkça ortaya çıkar. Özellikle altyapı alanındaki hacimli kamu yatırımlarının yurtiçi imalat kapasitesinin arttırılmasına hizmet etmesini sağlamak anlamında 1980'lerdeki bu kısa ömürlü deneyim ışık tutucudur. Elektronik imalatı alanında uzun süren bir sessizlikten sonra 2017'de kamu öncülüğünde Ulak Haberleşme AŞ'nin kurulmuş olması yeniden yerli bir elektronik imalatı kapasitesi geliştirilmesi açısından ümit vericidir (Balcı, 2019).

## 1990'LAR: MOBİL TELEFONDA İSKANDİNAV ETKİSİ

Türkiye 1980'lerden 1993-94'e kadar telekomünikasyon hizmetlerini kamu tekelinde tutan ve sabit telefon şebekesini kamu yatırımlarıyla güncelleyip genişleten bir politika izledi. 1993-94 dönümüyle beraber, devletin telekomünikasyon alanındaki işletmeci ve yatırımcı kimliğini terk ettiği ve özelleştirme politikalarını benimsediği bir döneme girildi. Özelleştirme politikasına hızlı bir geçiş için uluslararası örgütlerin yönlendirmesi yerli yerinde ve siyasi iradenin kararlılığı da tamdı. Buna karşın özelleştirme sürecini yürütecek olan kurumsal mimari üzerine yeterince kafa yorulmamış ve hazırlık yapılmamıştı. Aslında bu durum sadece 1990'lar Türkiye'si için değil neoliberal politikalara balıklama dalan birçok diğer çevre ekonomi için de geçerliydi. Dönemin hükümeti, bazı Latin Amerika örneklerine benzer bir şekilde özelleştirme icraatını kanun hükmünde kararnamelerle hayata geçirmeye girişti. Örneğin, 1989-1999 döneminde Arjantin'de devlet başkanı olan ve "El Turco" lakabıyla tanınan Carlos Menem özelleştirme politikalarını kararnamelerle hayata geçirilmesinin çarpıcı bir örneğini sunmuştu (Rhodes, 2006: 69-75). Arjantin'de özelleştirmelerin hayata geçirilmesini hızlandıran bu tarz Türkiye'deyse kısmi bir başarı yakalayabildi. Bir yandan özelleştirme politikasının başlıca hedefi olan sabit telefon şebekesinin özelleştirilmesi başarılamadı.

Buna dönük adımlar yurtiçi muhalefet ve Anayasa Mahkemesi tarafından istikrarlı bir biçimde bloke edildi ve sabit telefon şebekesinin özelleştirilmesi 2000'li senelere kadar ertelenmiş oldu (Atiyas & Doğan, 2009; Üçer, 2018: 204-228, 307-321; Üçer, 2019). Bu muhalefetin başını çeken politik ve bürokratik çevrelere bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu döneminde haberleşmede yabancılara bağımlılığın sonuçlarını hafızalarında canlı tutan kesimler olduğu görülür. Öte yandan kamuoyunun ve yargının önemsemediği ve lüks tüketim nesnesi olarak algıladığı bir alanda, yani mobil telefon alanında özel sektörün yetkilendirilmesinin önü süratle ve bir dirençle karşılaşmadan açılabildi. Aslında sabit telefon özelleştirmesinden önce mobil telefon alanının özel sektöre açılması kalıbı da Türkiye'ye özgü değildi. Dünyanın birçok yerinde kamu telekomünikasyon işletmecisinin çalışanları, aboneleri ve yerli elektronik imalatçılarından oluşan özelleştirme karşıtı koalisyonlar sabit telefon şebekesinin özelleştirilmesini geciktirebilmiş, mobil telefon alanındaysa benzer bir direnç göstermemiştir.

Türkiye'de mobil telefon alanında ilk etapta iki operatör bir çeşit kamu-özel sektör ortaklığı modeli olan gelir paylaşımı anlaşmaları çerçevesinde yetkilendirildi. Gelir paylaşımı anlaşmalarını yapan kurumsal çerçevenin ana unsurları yine Ulaştırma Bakanlığı ve PTT idi. Bu anlaşmaların planlaması 1980'lere kadar geri gidiyor, yatırımcı seçme aşamasında yatırım miktarını ve teknoloji aktarımını azami düzeye çıkarmayı amaçlayan bir mimari gözetiliyordu (Euromoney, 1998: 139-42; Vargı & Oberholzer-Gee, 2014: 18-32). Yetkilendirilen operatörler, içlerinde yerli holdinglerin çoğunluk hisseyi elinde tuttuğu, yabancı sermaye gruplarının ise deneyim ve teknoloji aktarıcı küçük ortaklar olarak bulunduğu konsorsiyumlar tarafından kontrol ediliyordu. Bunda dönemin yasal-kurumsal çerçevesinin haberleşme alanında yabancı sermaye kontrolünü sınırlandıran yapısının da etkisi vardı. Yetkilendirilen operatörlerden ilki olan Turkcell'in başlıca ve çoğunluk hisseyi kontrol eden yerli ortağı Çukurova Holding'di. Yabancı ortaklarsa, dünyada mobil telefon teknolojisinin en erken ve en kapsamlı biçimde uygulandığı İskandinav ülkeleri kökenli firmalar olan Finland Telecom ve Ericsson'du (Euromoney, 1998: 139-142). Yetkilendirilen ikinci mobil telefon operatörü Telsim'deyse Rumeli Holding çoğunluk hisseyi kontrol ediyordu. Telsim'de Deutsche Telecom, Siemens, Alcatel gibi yabancı ortaklar başlangıçta pay sahibi olmakla beraber Turkcell'deki yabancı ortaklara göre daha geri planda kaldı ve zaman içerisinde Uzan ailesinin kontrolündeki Rumeli Holding Telsim'in tümünü sahiplendi (Scheller, 1994).

1994'te özel mobil telefon operatörleri Turkcell ve Telsim ticari faaliyete başladı. Mobil telefon kullanımı tüm beklentileri aşarak kısa süre içerisinde Türkiye genelinde yayıldı. Özellikle gelir paylaşımı anlaşmalarının hizmet üretme lisansına dönüştürüldüğü 1998 senesiyle uluslararası ve ulusal finansal krizlerin kesişim anı olan 2000-2001 seneleri arasında büyük bir yatırım patlaması yaşandı. Dünya Bankası'nın Altyapıya Özel Sektör Katılımı (*Private Participation in Infrastructure*) verilerine göre 1998-2000 seneleri arasında sadece Turkcell 2,3 milyar dolar fiziksel yatırım yaptı. Bu Turkcell'in 1994-1997 arasında yaptığı toplam yatırımın 4 katından fazlaydı. Telsim de önemli miktarda yatırım yaptı. Telsim'in abone sayısı 1998'de 1 milyondan 2000'de 5,6 milyona çıkarken,

Turkcell'in abone sayısı aynı sürede 2,3 milyondan 9,2 milyona çıktı (DPT, 2001: 59). Bu yatırım patlaması sürecinde kullanılan dış krediler, o dönem için rekor büyüklükte olan doğrudan yabancı sermaye yatırımları olarak kayda geçti ve kapsamlı mobil telefon şebekesinin kurulması ağırlıklı olarak bu yabancı kredilerle finanse edildi (Euroweek, June 5, 1998; Grant, 1998). Turkcell yine bu dönemde New York Borsası'nda başka bir finansman aracı olarak halka arz (*Initial Public Offering*, IPO) düzenledi ve önemli miktarda fon topladı (Wall Street Journal, December 20, 1999). Bu süreçte Turkcell pazarda aslan payını ele geçirdi. Turkcell'in yatırım performansının arkasında, 1990'ların uluslararası finansman ikliminin telekomünikasyon yatırımları lehine olması, sahip olduğu büyük pazar payı ve yabancı ortaklarının taşıdığı yatırım deneyimi ve becerisi yatıyordu. Turkcell ve Telsim büyük çaplı yatırımlara giriştikleri ve bu yatırımları finanse etmek için bolca borçlandıkları bir dönemde 2000-2001 dönümündeki krizlere yakalandılar. Kontrolü elinde bulunduran yerli holdinglerin bünyesinde yer alan bankalar da 2001 Şubat Krizi'nden ağır yara aldı. Bu olumsuz ekonomik tablo Turkcell ve Telsim'e de yansıdı. Süreç Telsim'in el değiştirmesine yol açarken Turkcell'de uyum içerisinde çalışagelmiş olan yerli ve yabancı ortaklar arasında çatışmaya yol açtı (Üçer, 2018: 248-285). 2020 senesinde Turkcell'deki Telia-Sonera hisseleri Türkiye Varlık Fonu tarafından satın alındı ve böylece mobil telefon piyasasındaki bu en büyük operatördeki yabancı yatırım stoku da tasfiye edilmiş oldu (Hürriyet, 18 Haziran, 2020).

**Tablo 3.** 1990'larda Mobil Telefon Alanında Yabancı Yatırımlar

| Tarih | Yatırım yapılan şirket | Yatırımcı sermaye grubu | Yatırımın Geliş Biçimi | Kurumsal Çerçeve |
|---|---|---|---|---|
| 1994 | Turkcell (Mobil Telefon) | Çukurova Holding (çoğunluk hisse), Finland Telecom ve Ericsson (İsveç) | Türk Telekom ile Gelir Paylaşımı anlaşması, 1998'de 500 milyon dolar karşılığında lisans tahsisi - Greenfield | Türk Telekom ve Ulaştırma Bakanlığı |
| 1994 | Telsim (Mobil Telefon) | Rumeli Holding (2004'e kadar çoğunluk hisse), Deutsche Telecom, Siemens (Almanya), Alcatel | Türk Telekom ile Gelir Paylaşımı anlaşması, 1998'de 500 milyon dolar karşılığında lisans tahsisi - Greenfield | Türk Telekom ve Ulaştırma Bakanlığı |

Bu dönemi değerlendirdiğimizde, yabancı yatırımların iki şekilde mobil telefon şebekesinin kurulmasına katkı sunduğunu görürüz. Birincisi, kurulan operatörlerin, özellikle Turkcell'in bünyesinde yer alan yabancı şirketlerin deneyim aktarımıdır. Bu şirketlerin mobil telefon teknolojisinde öncü bir coğrafya olan İskandinavya kökenli olması bu etkiyi arttırdı. Yabancı sermayenin ikinci katkısı, uluslararası piyasalarından Turkcell ve Telsim'in çektiği fonlarla oldu. Bu fonlarla kapsamlı şebeke yatırımları finanse edildi. Öte yandan bu finansman akışı 2001 sonrası dönemde kriz ve TL'nin değer kaybı ortamında yönetilmesi zor bir döviz cinsinden ödeme yükü yarattı ve operatörlerin krize sürüklenmesinde rol oynadı.

## 2000'LER: KÜÇÜK YABANCI ORTAKTAN BÜYÜK YABANCI ORTAĞA

Türkiye'de 2000'li senelerde özelleştirme politikalarıyla ilgili yasal hazırlık büyük oranda tamamlanmış, yabancı sermayenin telekomünikasyon operatörleri bünyesinde çoğunluk hisseyi devralması önündeki yasal engeller bertaraf edilmişti. Buna ek olarak yürütme organında özelleştirme konusunda net tutum takınan ve yabancı sermaye gruplarına dönük çekinceleri bastıran siyasi parti yapılanmaları yer almıştı. Bu sebeplerle bu dönem, özelde telekomünikasyon sektöründe genelde altyapı sektörlerinde özelleştirme dolayısıyla yönelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının patlama yaptığı dönem oldu. Ne var ki bu dönemde özelleştirme politikalarına renk veren öncelik yapılacak satışlar vasıtasıyla kamu hazinesine kaynak aktarmak olduğu için bu yabancı yatırımlar altyapı kalkınması ve teknoloji transferi konusunda sınırlı bir katkı yapabildi. Dönem içerisinde yapılan yetkilendirme ihalelerinde açık arttırma yönteminin izlenmesi, en iyi yatırımcılardan ziyade en iyi teklif verici yabancı sermaye gruplarının kazanmasıyla sonuçlandı. Ortaklık yapıları önceki dönemlerin aksine yabancı ortakların operatörlerdeki hisselerini ve ticari faaliyet üzerindeki tasarrufunu kısıtlayan bir yapıda olmadı. Buna rağmen Aria ve Türk Telekom'a yatırım yapan yabancı sermaye grupları ekonomik açıdan başarısız oldu ve Türkiye'den çekildi. Avrupa çapında bir operatör olan ve sektörde yatırım deneyimi üst düzeyde olan Vodafone ise Türkiye'de kalıcı oldu.

Yabancı sermayenin tam kontrole sahip olduğu ilk telekomünikasyon operatörü mobil telefon alanında faaliyet göstermiş olan Aria'ydı. 2000 senesinde Ulaştırma Bakanlığı tarafından tasarlanan bir ihale sürecinde 2,525 milyar dolarlık teklif veren İş-Tim konsorsiyumu lisans tahsisine hak kazandı. Bu konsorsiyumda Telecom Italia %80, İş Bankası %20 paya sahipti (Hürriyet, 12 Nisan, 2000a). İhalede ortaya çıkan ödeme miktarı o dönemki beklentilerin çok üzerindeydi. Bunda dönemin Telecom Italia yönetiminin agresif yayılma stratejisinin yanı sıra ihale mimarisinde yapılan hatanın da etkisi vardı (Hürriyet, 5 Mayıs, 2000b; Milliyet, 18 Nisan, 2000a; Milliyet, 3 Mayıs, 2000b). Kamuoyu ve yürütme organı, özelleştirme politikasını gelir yaratma perspektifinden ele aldığı için ihalede ortaya çıkan meblağı büyük bir başarı olarak algıladı. Öte yandan Telecom Italia'dan yönetim becerisi ve teknoloji transferi açısından da büyük beklentiler ve aşırı dozda iyimserlik vardı (Milliyet, 28 Ekim, 2000c; Milliyet, 26 Ocak, 2001a; Milliyet, 22 Mart, 2001b). Ne var ki Telecom Italia, dönemsel olarak benimsediği agresif yayılma stratejisi bir yana, çevre ekonomilerde yatırım yapma deneyimi anlamında birçok olası adayın gerisindeydi. Buna ek olarak, sermaye grubunun karmaşık, çok katmanlı ve iç-içe geçmiş bir hissedar yapısı olması büyük bir risk oluşturuyordu. Telecom Italia'nın Aria yatırımının gerçekleştiği 2000 senesi uluslararası ve ulusal finansal krizlerin hemen arifesinde olması dolayısıyla yine talihsiz bir zamanlama anlamına geliyordu. 2000 senesinin sonlarında uluslararası sermaye piyasalarında işlem gören telekomünikasyon varlıkları büyük bir hızla devalüe olmaya başladı (Aybar vd., 2001: 27-29; Üçer, 2018: 234-245). Buna paralel olarak telekomünikasyon firmalarının yatırımlarını finanse etmek ve borçlarını çevirmek için yeni kredilere erişmesi 1990'lara kıyasla çok daha zor bir hale geldi. Bu olumsuz ortamda, özellikle çevre ekonomilerde maceraperest yatırımlara girişmek hissedarların olumlu gözle baktığı bir strateji

olmaktan çıkmıştı. Telecom Italia'nın hissedar yapısını suiistimal eden bir grup yönetimi ele geçirdi ve şirketin çevre ülkelerde yayılma stratejisini tersine çevirerek temettü ödemelerine ve borç servisine öncelik veren bir yol tuttu. Bu süreç içerisinde Türkiye'de 2001 Şubat krizi de gerçekleşmiş, Aria hedeflediği pazar payının ve gelirin çok gerisinde kalmıştı. Telecom Italia, birçok çevre ekonominin yanı sıra Türkiye'den de çekilmeye karar verdi. Fransa, Yunanistan, Avusturya, İspanya, Çek Cumhuriyeti, Sırbistan, Bolivya, Şili, Peru, Venezuela ve Küba, Telecom Italia'nın yatırım yaptığı, sonra kısa süre içerisinde varlıklarını satarak terk ettiği ülkeler arasındaydı (Kornelakis, 2015: 896-897). Telecom Italia çekilmenin ekonomik zararını asgari düzeyde tutmak için, Türkiye'nin sektörel düzenleyici kurumu olan Telekomünikasyon Kurumu'na karşı uluslararası tahkimde bir dava açtı (Budden ve Boulton, 2003). Genç bir kurum olan Telekomünikasyon Kurumu, Aria ile Turkcell ve Telsim arasındaki tesis paylaşımı anlaşmazlıklarında etkili bir rol oynayamamış ve böylece bu davanın zemini oluşmuş olmuştu. Telecom Italia'nın sorununun çözümü için dönemin İtalya hükümeti de Türkiye hükümeti nezdinde girişimde bulundu. Sorun hükümetler tarafından 2004 senesinde Aria ile Türk Telekom'a bağlı olan Aycell'in birleştirilmesi şeklinde bir çözüme bağlandı (Europemedia, May 13, 2003; Özpeynirci, 2003; Infoprod Research, February 25, 2004).

Türk Telekom özelleştirmesi yukarıda da açıklandığı gibi 1990'larda hayata geçirilemedi. Özelleştirme için gereken yasal hazırlıkların tamamlanması ve siyasi kararlılığı gösterebilecek bir hükümet oluşmasını takiben 2000 senesinde Türk Telekom için ihaleye çıkıldı. Ne var ki tam bu dönemde, yukarıda da ifade edildiği gibi, uluslararası piyasalarda telekomünikasyon varlıkları büyük bir gerileme sürecine girmişti. Sonuç olarak 2000 senesinde yapılan özelleştirme ihalesine teklif gelmedi (Atiyas ve Doğan, 2009: 4-5; Üçer, 2018: 307-310). Bu ihaleye teklif gelmemesi de yine bir talihsiz zamanlamaya dayanıyordu. Eğer ihale uluslararası finans piyasalarının telekomünikasyon yatırımlarını ve satın almalarını finanse etmeye iştahlı olduğu bir dönem olan 1990'larda gerçekleşmiş olsaydı iyi bir yabancı yatırımcı çekebilirdi. Uluslararası finans piyasalarının görece toparlanması ve Türkiye ekonomisinin görece iyi bir döneme girmesinden sonra 2005 senesinde Türk Telekom için yeniden ihaleye çıkıldı. Ne var ki 2004 senesinde Türk Telekom'un cep telefonu kolu olan Aycell'in Aria'yla birleştirilmesiyle oluşmuş olan Avea'nın hissedar yapısı özelleştirme ihalesinin kaderini belirledi. Telecom Italia 2004'teki birleşme neticesinde Avea'nın %40'ını, Türk Telekom da diğer %40'ını kontrol eder hale gelmişti. Eğer Türk Telekom özelleştirme ihalesini Telecom Italia dışında bir sermaye grubu alırsa Avea'nın kontrolü Telecom Italia'nın eline geçecekti (Info-Prod Research, February 25, 2004; Hürriyet, 26 Nisan, 2005a; Hürriyet, 29 Nisan 2005b; Hürriyet, 30 Nisan, 2005). Bu durum olası teklif vericileri caydırdı ve ihalede Türk Telekom'un %55 hissesini 6,55 milyar dolar karşılığında Saudi Oger-Telecom Italia konsorsiyumu aldı (Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, 2018: Tablo 2/1). Bu konsorsiyumda Telecom Italia küçük ortaktı ve kısa süre içerisinde hisselerini Saudi Oger'e devrederek Türkiye'den çekilişini tamamladı (Çetin, 2006; TelecomWeb News Break, July 17, 2006; Hürriyet, 29 Haziran, 2007a). Telecom Italia'nın çekilmesiyle Türk Telekom'da yalnız kalan Saudi Oger, telekomünikasyon alanında Türkiye'deki

yatırımı öncesinde herhangi bir deneyimi bulunmayan çok aktiviteli bir holding yapılanmasıydı. 2000 senesinde yapılan mobil telefon ihalesindeki tasarım hatası, 2004 senesindeki Avea birleşmesinde oluşan hissedar yapısı sayesinde ve 2005 ihalesinin Telecom Italia tarafından ipotek altına alınmasının önüne geçilememesi, teknoloji transferi ve yatırımların genişletilmesi gibi beklentileri karşılama becerisinden çok uzak olan Saudi Oger gibi bir yabancı sermaye grubunun Türk Telekom'a hâkim olması sonucunu doğurdu. Saudi Oger denetimi altında bulunan sabit telefon ve sabit internet hizmetlerini yeterince yaygınlaştıramadı ve ekonomik açıdan başarısız olarak kredilerini çeviremedi. 2018 senesinde alacaklı yerli bankalardan oluşan bir grup Türk Telekom'daki %55'lik Saudi Oger hissesini devraldı. Hisseleri devralan bankalar Akbank, Garanti Bankası ve İş Bankası'dır. %55'lik Türk Telekom hissesini devralan fonda bu bankaların payları sırasıyla yaklaşık olarak %50, %33 ve %16'dır (Hürriyet, 29 Ağustos, 2018). Böylece sabit telefon alanındaki doğrudan yabancı yatırım stoku tasfiye edilmiş, özelleştirmeden arda kalan kamu mülkiyetindeki hisselerle Türkiye Cumhuriyeti devleti yeniden en büyük hissedar haline gelmiş oldu.

**Tablo 4.** 2000'lerde Telekomünikasyon Alanındaki Yabancı Yatırımlar

| Tarih | Yatırım Yapılan Şirket | Yatırımcı Sermaye Grubu | Yatırımın Geliş Biçimi | Kurumsal Çerçeve |
|---|---|---|---|---|
| 2000 | Aria (2004'te Aycell ile birleştirilerek Avea'ya dönüştü) | Telecom Italia | 2,525 milyar dolar karşılığında lisans tahsisi - Greenfield | Ulaştırma Bakanlığı |
| 2005 | Telsim-Vodafone Türkiye (mobil telefon) | Vodafone (Birleşik Krallık) | 4,55 milyar dolar ödeme karşılığı devralma - Brownfield | TMSF |
| 2005 | Türk Telekom (Sabit hat telefon, mobil telefon-Avea ve internet servis sağlayıcısı-TTNET) | Saudi Oger (2018'e kadar çoğunluk hisse) ve Telecom Italia | 6,55 milyar dolar ödeme karşılığında %55 hissenin blok satışı - Brownfield | Telekomünikasyon Kurumu ve Özelleştirme İdaresi Başkanlığı |

Bu dönem içerisinde telekomünikasyon alanında başarılı olan tek doğrudan yabancı yatırım Vodafone'un Telsim'i devralmasıdır. Rumeli Holding'in bankalarından kaynaklanan borçlarına mahsuben 2004'te kamulaştırılan mal varlıklarından biri olan Telsim, 2005 senesinde TMSF eliyle 4,55 milyar dolar karşılığında Vodafone'a satıldı (The Evening Standard, December 13, 2005). Vodafone Türkiye mobil telefon piyasasında Telsim'in (daha sonra adı Vodafone Türkiye olarak değiştirilmiştir) pazar payını istikrarlı olarak yükseltti. Bu dönem içerisinde Turkcell'de yaşanan kontrol krizi Vodafone'un genişlemesini hızlandırdı ve Turkcell'in uzun yıllara dayanan mutlak hakimiyeti zayıflamış oldu. Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kurumu'nun 2019 üçüncü çeyrek pazar verilerine göre, abonelerden elde edilen gelir cinsinden Turkcell'in pazar payı %45,2, Vodafone'un

%30,1, Türk Telekom Mobil'in %24,8'dir (Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kurumu, 2019: 74). Vodafone'un elde ettiği ekonomik başarının ardında yatan en önemli etkenlerden biri bu sermaye grubunun pek çok merkez ve çevre ekonomide kollara sahip olması ve bu vesileyle mobil telefon işletmeciliği ve yatırımcılığı anlamında pek çok deneyim biriktirmesi ve gerekli şebeke yatırımlarını yapabilecek finansal kapasiteye sahip olmasıydı.

2000'lerde yabancı sermayenin çoğunluk hisse sahibi olarak telekomünikasyon operatörlerine yatırım yapması, Avrupa Birliği'nin rekabet hukuku standartlarının Türkiye telekomünikasyon sektörünün idari yapısına transferine de ön ayak oldu. Bu gelişmenin ilk adımları Telecom Italia'nın Telekomünikasyon Kurumu ile yaşadığı anlaşmazlıklarda atıldı. Telecom Italia'nın Türkiye'den çekilmesinin ardında, şirketin yayılma stratejisinde yaşanan tersine dönüş yatıyordu. Fakat sermaye grubu Türkiye'den çekilirken mevcut rekabet koşullarının elverişsiz olması argümanına dayanmaya ve konuyu uluslararası tahkime götürmeye karar verdi. Sürecin sonunda, istediğini politik liderler arası bir anlaşmayla elde edecekti. Telekomünikasyon Kurumu'nun Turkcell ve Telsim'i, tesislerini Aria'ya kullandırmaya zorlayamaması ve etkili bir yaptırım uygulayamaması bunun için gerekli zemini oluşturdu. Telekomünikasyon Kurumu'nun yaşadığı sıkıntının altında, Telekomünikasyon Kurumu'nun kurucu yasal çerçevesinin 2000 tarihli, Turkcell ve Telsim'in lisans tahsisi anlaşmalarının 1998 tarihli olması yatıyordu. Lisans tahsisi anlaşmalarında daha sonra düzenleme çerçevesinde yer alacak olan tesis paylaşımına ilişkin maddeler olmaması, Telekomünikasyon Kurumu'nun bu operatörleri zorlamasına engel oldu. Aslında bu yaşananlar, özelleştirme ve düzenleme literatüründe tartışma başlıklarından biri olan sıralama (sequencing) sorununun tipik bir örneğidir. Özelleştirme ve düzenlemeden önce liberalleştirme yapılması, kitabi sıralamaya aykırıydı ve beklenebileceği gibi bu durum hukuki çıkmaz yarattı (Atiyas & Doğan, 2007: 502-523; Bağdadioğlu & Çetinkaya, 2010: 726-735). Rekabet çerçevesinin yetersizliği 2007'de yapılmak istenen 3G lisans tahsis ihalesini Türk Telekom ve Vodafone Türkiye'nin boykot etmesiyle ciddi bir sorun haline geldi. Yabancı sermaye gruplarının çoğunluk hisseleri elinde tuttuğu bu iki operatör, dönemin hukuki çerçevesinin Turkcell lehine bir avantaj yarattığını savunarak ihalede teklif vermeyi reddetti (Hürriyet, 19 Eylül, 2007b). Bu boykot önce ihalenin iptal edilmesi, sonra da aynı yıl içerisinde Avrupa Birliği mevzuatı model alınarak oluşturulmuş bir yasa olan 2008 tarihli 5809 Sayılı Elektronik Haberleşme Kanunu'nun çıkartılması sonucunu verdi (Atiyas, 2011: 177-191). Bunu yabancı sermaye gruplarının yatırımlarının Avrupa rekabet standardının transfer edilmesini zorlaması şeklinde okumalıyız. Bir yabancı yatırımcı olarak Vodafone'un Turkcell karşısında tutunabilmesini sağlayan faktörlerden biri de 2008 tarihli ilgili yasanın öngördüğü rekabetçi tedbirlerdir.

## SONUÇ

Bu çalışmada Türkiye'de telekomünikasyon sektörüne yapılmış olan yabancı yatırımlar, altyapı kalkınmasına katkı, yatırım yapan yabancı sermaye grubunu seçen/yetkilendiren kurumsal ve politik yapı ve yatırımın zamanlaması açısından değerlendiriliyor. Altyapı kalkınması açısından değerlendirme yapıldığında, yatırımları canlandırma ve teknoloji transfer etme etkilerinin açığa çıktığı dönemlerin kısıtlı olduğu görülüyor. Aslında bu kısıtlılığın ardında büyük oranda yatırımları yönlendiren yerli kurumsallığın bunları kalkınma hedeflerine yönlendirme konusunda başarısızlığı yatıyor. Yatırımları karşılayan yerli kurumsal çerçevenin zaman içerisinde büyük dönüşüm geçirdiği, bununla beraber en iyi yatırımcı ve teknoloji taşıyıcı sermaye grubunu seçme konusunda daha iyiye gitmediği gözlemleniyor. Zamanlama açısından bakıldığında, hemen hemen incelenen tüm dönemlerde uluslararası finansman açısından elverişli anların kaçırıldığı ve yatırımların hemen kriz öncesi dönemlere denk geldiği gözlemleniyor. Bu gecikme hali, yabancı yatırımlara atfedilen olumlu etkilerin açığa çıkmasını da engelliyor. Bunun örnekleri, İstanbul Telefon Kumpanyası yatırımının hemen Birinci Dünya Savaşı öncesine denk düşmesi, IT&T'nin aynı firmaya yatırımının Büyük Buhran dönemine rastlaması ve 1990'larda telekomünikasyon alanında yaşanan finansal bolluk geçtikten sonra 2000'li senelere kalan yabancı yatırımların büyük ölçüde başarısız olmasıdır.

1980'lerdeki elektronik imalatçıları için ve mobil telefon operatörü Turkcell için seçilen yabancı yatırımcıların, altyapı şebekelerini geliştirme, teknoloji ve yönetim becerisi transfer etme anlamında görece başarılı olduğunu görüyoruz. Bunların yetkilendirildiği dönemlerde PTT'nin kurumsallığını koruduğunu ve bünyesindeki mühendis ve bürokratların karar alma süreçlerine katıldıklarını gözlemliyoruz. Bu dönem içerisinde anlaşmaların biçimlenmesinde pay sahibi olan yürütme organlarında da mühendislik geçmişine sahip, alanın uzmanlarıyla koordine biçimde hareket edebilen politikacılar bulunması dikkat çekiyor. 2000'li senelerin başarısız yabancı yatırımları olan Telecom Italia ve Saudi Oger örneklerine bakıldığındaysa, PTT kurumsallığının dağıtıldığı bir dönemde gerçekleştikleri ve yetişmiş personelin sürece dahil olmadığı, oluşum aşamasında olan Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, Rekabet Kurumu ve Telekomünikasyon Kurumu (2008'den sonra adı Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kurumu olarak değişti) teknokratlarınınsa süreçte politikacıların gölgesinde kaldığı gözlemleniyor. Yürütme organının özelleştirmelerde azami gelir yaratma arayışı bu duruma eklenince ihale süreçlerinden çıkan yabancı sermaye gruplarının yatırım ve beceri transfer etme kapasitesi yeterli bir biçimde analiz edilemedi. Bunun istisnası olarak TMSF eliyle yapılan bir satışla gelen Vodafone'un ekonomik başarısı gösterilebilir. TMSF eliyle gerçekleşen bu ihale, TMSF'nin el koyup yabancı sermayeye devrettiği bankaların ihaleleriyle bir arada ayrıca incelenmelidir.

Ana aksı özelleştirme olan doğrudan yabancı yatırımlar beraberinde bir dizi risk getirir. Bir çevre ekonomi açısından doğrudan yabancı sermaye yatırımı dış borç birikmesi anlamına gelir. Dış borç yüküyle döviz kuru riski arasında çift yönlü bir ilişki bulunur. Bir yandan dış aleme ödeme yükümlülüklerinde meydana gelen artış ulusal paranın değer kaybı yönünde baskı oluşturur. Türkiye

gibi kronik cari açık sorununa sahip ülkelerde bu etki daha şiddetli olur. Bir yandan da ulusal paranın değer kaybı yurtiçindeki yabancı yatırımların gelir akışını ve borç geri ödeme planlamasını bozar. Bunun sonu yabancı sermaye grubunun o ülkeden çekilmesine kadar varabilir. Kur riskine ek olarak, özelleştirme dolayısıyla gerçekleşen doğrudan yabancı yatırımlar, yüklü bir özelleştirme bedeli ödemesini de içerir. Bu ödeme, çevre hükümetin kamu bütçesi disiplinine kısa vadeli bir olumlu etki yapmakla beraber yabancı yatırımcının altyapı şebekelerine yapacağı fiziksel yatırım miktarını azaltır. Bu sebeple doğrudan yabancı yatırımlar çevre ülkenin altyapı şebekelerinin gelişmesine kâğıt üzerinde görünen fon miktarlarının potansiyelinin çok altında etki yapabilir. Aynı karakteristik diğer altyapı alanları olan enerji ve ulaştırma yatırımlarında da gözlemlenir. Türkiye ekonomisinde son dönem içerisinde ortaya çıkan olumsuzluklarda özel sektör dış borcunun önemli bir dinamik olarak ortaya çıktığını görüyoruz. Dış borç birikimi içerisinde özelleştirmelerin katkısı göz önüne alındığında içinden geçilen dönemi bir krizin özelleştirilmesi ve özelleştirmenin krizi ikiz dönemi olarak incelemek yerinde olur.

Özelleştirme yoluyla gerçekleşen doğrudan yabancı yatırımların bir diğer zayıf yönü, özelleştirmede başlıca amacın hazineye kaynak aktarmak olmasıyla bağlantılı olarak açık arttırma usulüyle düzenlenen ihale süreçlerinde en iyi yatırımcı ve teknoloji aktarıcı yerine en iyi teklif vericinin seçilmesidir. Bu yüzden hissedar yapısı sorunlu ve hızla strateji değiştiren Telecom Italia, daha önce telekomünikasyon operasyonu deneyimi olmayan Saudi Oger en yüksek teklifleri vererek bu ihaleleri kazanabildi. Bu yatırımcılar sektörde kalıcı olmadı. İleride yabancı sermaye gruplarına bir rol verilecekse, ödenecek yetkilendirme/özelleştirme bedelinin kamu bütçesine kısa vadeli olumlu etkilerine odaklanmak yerine yüksek yatırım performansı ve teknoloji transferi gibi uzun vadeli olumlu ekonomik etkilere odaklanmak, yabancı yatırımcıları bu uzun dönemli hedeflere uygun biçimde tayin etmek gerekir. Bunun başarılabilmesi için bünyesinde alanında uzman bürokratları ve mühendisleri bulunduran, kamu çıkarlarını gözeten devlet kurumlarının yatırımcı belirleme ve ihale süreçlerinde önemli rol alabilmesi gerekiyor. 1990'lı senelere gelene kadar telekomünikasyon alanında PTT'nin bir buçuk asırlık bir kurumsal geleneğe ve yetişmiş kadrolarına dayanarak yabancı yatırımcılarla ortaklık kurulması konusunda olumlu roller üstlendiğini yukarıdaki örneklerde gördük. PTT'nin bünyesinden 1994'te Türk Telekom'un kopartılması, PTT kurumsallığının ciddi bir hasar almasına yol açtı. Bu dönemden itibaren, özellikle 2000'lerde özelleştirme sürecinin Özelleştirme İdaresi, Rekabet Kurulu, Telekomünikasyon Kurumu (2008 sonrasında BTK) gibi yeni nesil kurumlar ve yürütme organı tarafından yürütülmesi yabancı yatırımların olumlu uzun dönemli etkiler yaratacak şekilde yönlendirilmesi açısından istenen sonuçları veremedi. Türk Telekom ve Turkcell üzerinde yeniden devlet kontrolünün sağlanması ve Ulak gibi güçlü yerli elektronik imalatçılarının ortaya çıkması gibi gelişmelerin sağladığı yeni fırsatlardan da hareketle bu aktörlerin yeniden PTT kurumsallığı bünyesinde konsolide edilmesi ve tahkim edilecek kamusal telekomünikasyon kurumsallığının yabancı yatırımların yönlendirilmesinde belirleyici rol oynaması olumlu olacaktır.

Türkiye'de telekomünikasyon sektöründe rekabeti teşvik eden kurumsal yapının gelişmesinde yabancı sermaye yatırımı çekme arayışının etkisi oldu. Takip eden dönemlerde gelen yabancı sermaye grupları telekomünikasyon sektöründeki rekabet düzenlemelerini yeterli bulmayarak yeni standartlar getirilmesi için baskı oluşturdu. 2007 senesinde Saudi Oger ve Vodafone'un 3G ihalesini boykot etmeleri ve 2008 tarihli Elektronik Haberleşme Kanunu'nun çıkması için zemin hazırlamaları bunun en açık örneğidir. Telekomünikasyon politikası üzerine üretilen akademik literatürün ana gövdesi, özelleştirme politikalarını savunur ve özelleştirme politikalarının gelişmiş bir rekabet kurumsallığı ve sektörel düzenleme çerçevesinde hayata geçirilmesi gerektiğini iddia eder. 2000'lerin başlarında Türkiye'ye bakıldığında, telekomünikasyon piyasasında aslan payı yerli operatörlere ait olduğu gözlemlenir. Bu ortamda yabancı sermayenin yatırıma motive olması için yeni yatırımcıyı yerleşik yerli operatörlere karşı koruyan bir rekabet çerçevesinin olması önemli hale geldi. Bu kurguda, birden fazla sermaye çevresinin eş anlı olarak hizmet üretme rekabetine girebilmesi için tesis rekabeti geçici olarak ertelenir. Bunun anlamı, operatörlerin sahip oldukları tesisleri diğerleriyle paylaşmalarını sağlayacak düzenlemeler yapılmasıdır. Uluslararası sermaye piyasalarının yeni yatırımları finanse etmek için gönüllü olduğu dönemlerde rekabetçi düzenlemeler yatırımları arttırır, hatta yatırım patlamasına yol açabilir. Fakat bu patlama dönemlerini takip eden durağanlık ve kriz dönemlerinde rekabetçi yatırımların yarattığı borç yükü, birden fazla operatörün paylaştığı küçük piyasa payları ve operatörler arası fiyat rekabetiyle bir araya geldiğinde büyük sorunlar yaratabilir. Bu sorunlardan hareketle, özelleştirme biçimlerine, yabancı yatırımlara ve rekabetçi yapılara dönük eleştirel düşünce geliştirebilmek ve alternatif politikalar için kafa yormak altyapı sektörlerinin uzun vadeli gelişimi açısından bir gereklilik haline gelir. Katı özelleştirme politikası yerine kamu planlaması ve finansmanını daha çok öne çıkaran formüller, yabancı sermayenin tam kontrolü yerine yabancı firmaların rolünün ve sınırlarının net bir biçimde tayin edildiği tasarımlar ve rekabetçi kurgu yerine yatay ve dikey konsolidasyonla finansal yapısı ve piyasa payı güçlendirilmiş operatörler telekomünikasyon politikası üzerine yapılan tartışmalara yeniden geri dönmelidir.

**Tablo 5.** Türkiye'de Telekomünikasyon Sektöründe Yabancı Yatırımların Toplu Gösterimi, 1911-2005

| Tarih | Yatırım yapılan şirket | Yatırımcı sermaye grubu | Yatırımın Geliş Biçimi | Kurumsal Çerçeve |
|---|---|---|---|---|
| 1911 | İstanbul Telefon Kumpanyası (Sabit Hat Telefon) | Western Electric Company (ABD), Thomson-Houston Company (Fransa), British Insulated and Helsby Cables, National Telephone Company (Birleşik Krallık) | İmtiyaz anlaşması - Greenfield | Maliye Nezareti |
| 1927 | İzmir Telefonu (Sabit Hat Telefon) | İzmir Belediyesi ve Ericsson (İsveç) | İmtiyaz anlaşması - Greenfield | Dahiliye Vekaleti, PTT ve İzmir Belediyesi |
| 1930 | İstanbul Telefon Kumpanyası | International Telephone and Telegraph (ABD) | Özel şirketler arası hisse devri - Brownfield | Dahiliye Vekaleti ve PTT |
| 1967 | Netaş (Elektronik İmalatı) | PTT (1993'e kadar çoğunluk hisse) ve Northern Telecom (Kanada) | Kamu-Özel Sektör Ortaklığı - Greenfield | PTT ve Ulaştırma Bakanlığı |
| 1984 | Teletaş (Elektronik İmalatı) | PTT (1988'e kadar çoğunluk hisse) ve IT&T BTM (ABD menşeli şirketin Belçika kolu) | Kamu-Özel Sektör Ortaklığı – Brownfield | PTT ve Ulaştırma Bakanlığı |
| 1994 | Turkcell (Mobil Telefon) | Çukurova Holding (çoğunluk hisse), Finland Telecom ve Ericsson (İsveç) | Türk Telekom ile Gelir Paylaşımı anlaşması, 1998'de 500 miyon dolar karşılığında lisans tahsisi - Greenfield | Türk Telekom ve Ulaştırma Bakanlığı |
| 1994 | Telsim (Mobil Telefon) | Rumeli Holding (2004'e kadar çoğunluk hisse), Deutsche Telecom, Siemens (Almanya), Alcatel | Türk Telekom ile Gelir Paylaşımı anlaşması, 1998'de 500 milyon dolar karşılığında lisans tahsisi - Greenfield | Türk Telekom ve Ulaştırma Bakanlığı |
| 2000 | Aria (2004'te Aycell ile birleştirilerek Avea'ya dönüştü) | Telecom Italia | 2,525 milyar dolar karşılığında lisans tahsisi - Greenfield | Ulaştırma Bakanlığı |
| 2005 | Telsim-Vodafone Türkiye (mobil telefon) | Vodafone (Birleşik Krallık) | 4,55 milyar dolar ödeme karşılığı devralma - Brownfield | TMSF |
| 2005 | Türk Telekom (Sabit hat telefon, mobil telefon-Avea ve internet servis sağlayıcısı-TTNET) | Saudi Oger (2018'e kadar çoğunluk hisse) ve Telecom Italia | 6,55 milyar dolar ödeme karşılığında %55 hissenin blok satışı - Brownfield | Telekomünikasyon Kurumu ve Özelleştirme İdaresi Başkanlığı |

**KAYNAKÇA**


Atiyas, İ. & Doğan, P. (2007). When good intentions are not enough: Sequential entry and competition in the Turkish mobile industry. *Telecommunications Policy, 31*(8-9), 502-523.

Atiyas, İ. & Doğan, P. (2009). *The political economy of liberalization of fixed line telecommunications in Turkey* (Research Paper No. RPP-2009-01). Mossavar-Rahmani Center for Business and Government, Harvard University, Cambridge.

Atiyas, İ. (2011). Regulation and competition in the Turkish telecommunications industry. In Çetin, T. & Oğuz, F. (ed.), *Political Economy of Turkey* (177-191). New York: Springer.

Aybar, B., Güney, S. & Süel, H. (2001). *Privatization and regulation in Turkish telecommunications: A preliminary assessment* (SNHU International Business Program Working Paper Series No. 2001-02). Southern New Hampshire University, Hooksett.

Bağdadioglu, N. & Çetinkaya, M. (2010). Sequencing in telecommunications reform: A review of the Turkish case. *Telecommunications Policy, 34*(11), 726-735.

Balcı, A. M. (2019). *Genel müdürümüz Dr. Ali Metin Balcı 31.12.2019 tarihli turkinternet.com ile röportajı.* ulakhaberlesme.com.tr, 31 Aralık.

Barron's. (1931, January 26). International Tel. & Tel.'s poor year. *Barron's*.

Bektaş, Y. (2000). The Sultan's messenger: Cultural construction of Ottoman telegraphy, 1847-1880. *Technology and Culture, 41*(4), 669-696.

Bilgi ve İletişim Teknolojileri Kurumu (BTK). (2019). *2019 Üçüncü çeyrek pazar verileri.* Ankara: BTK.

Budden, R. & Boulton, L. (2003, April 6). Turkish telecom group seeks damages. *Financial Times*.

Bureau International de L'Union Télégraphique. (1917). *Statistique générale de la téléphonie: Année 1915.* Berne: Bureau International de L'Union Télégraphique.

Bureau International de L'Union Télégraphique. (1933). *Statistique générale de la téléphonie: Année 1931.* Berne: Bureau International de L'Union Télégraphique.

Bureau International de L'Union Télégraphique. (1934). *Statistique générale de la téléphonie: Année 1932.* Berne: Bureau International de L'Union Télégraphique.

Ceyhun, Y. (2006). *Fikret Yücel'in anıları ya da elektronik sanayiimizin bir kesitinin anıları*. Ankara: EMO Yayınları.

Choo, K. & Kang, M. South Korea: Structure and Change. In Noam, E. M., Komatsuzaki, S. & Conn, D. A. (eds.), *Telecommunications in the Pacific Basin: An Evolutionary Approach* (286-302). New York: Oxford University Press.

Çetin, Ü. (2006, 14 Haziran). Avea'daki İtalyan hisseleri 500 milyon dolara Telekom'a geçiyor. *Hürriyet*.

Davison, R. H. (1990). The advent of the electric telegraph in the Ottoman Empire. In Davison, R. H. (ed.), *Essays in Ottoman and Turkish history, 1774-1923: The impact of the West* (133-165). Austin: University of Texas Press.

Demir, T. (2005). *Türkiye'de posta telgraf ve telefon teşkilatının tarihsel gelişimi (1840-1920).* Ankara: PTT Genel Müdürlüğü.

Devlet Planlama Teşkilatı (DPT). (2001). *Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Haberleşme Özel İhtisas Komisyonu raporu.* Ankara: DPT.

Eroğlu, N. (2002). Mehmed Cavid Bey'in iktisadi görüşleri. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları: İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, (2), 163-183.

Euromoney. (1998). Turkcell taps into Turkey's mobile passion. *Euromoney*, (346), 139-142.

Europemedia. (2003a, April 9). Aria seeks e2.3bn in damages through International Arbitration Tribunal. *Europemedia*.

Europemedia. (2003b, May 13). Turkish PM: Aria and Aycell to merge. *Europemedia*.

Euroweek. (1998). Co-arrangers descend on Turkcell for value in Turkish GSM sector. *Euroweek*, (555), 50.

Grant, J. (1998, July 20). Turkcell launches $300m junk bond. *Financial Times*.

Güzeliş, A. (2010). *Telgraftan internete telekomünikasyon.* İzmir: EMO Yayınları.

Hürrriyet. (2000a, 12 Nisan). İş Bankası'ndan rekor teklif: 2 milyar 525 milyon dolar. *Hürriyet*.

Hürrriyet. (2000b, 5 Mayıs). Telecom Italia: GSM 1800'e 1 milyar dolar fazla verdik. *Hürriyet*.

Hürriyet. (2004, 30 Nisan). Telekom'u alamazsak, Avea'dan da çıkarız. *Hürriyet*.

Hürriyet. (2005a, 26 Nisan). Avea'yı anlayamadık Telekom'dan çekildik. *Hürriyet*.

Hürriyet. (2005b, 29 Nisan). Telekom Italia: Avea'dan çekilebiliriz. *Hürriyet*.

Hürriyet. (2007a, 29 Haziran). TIM, Oger Telecom hisselerini Saudi Oger'e sattı. *Hürriyet*.

Hürriyet. (2007b, 19 Eylül). Cep telefonunda 3G ihalesi iptal. *Hürriyet*.

Hürriyet. (2018, 29 Ağustos). Türk Telekom'un %55'lik hissesi için flaş gelişme. *Hürriyet*.

Hürriyet. (2020, 18 Haziran). Türkiye Varlık Fonu Turkcell'in yüzde 26,2 oranında hissedarı oluyor. *Hürriyet.*

Info-Prod Research. (2004, February 25). Istim-Aycell merger completed. *Info-Prod Research (Middle East Version).*

Ito, Y. & Iwata, A. (1994). Japan: Creating the domestic and international network. In Noam, E. M., Komatsuzaki, S. & Conn, D. A. (eds.), *Telecommunications in the Pacific Basin: An Evolutionary Approach* (440-457). New York: Oxford University Press.

Karakışla, Y. S. (2014). *Osmanlı Kadın Telefon Memureleri (1913-1923).* İstanbul: Akıl Fikir Yayınları.

Karlin, B. (1984, April 13). Turkey to buy ITT phone gear for $300 million. *Wall Street Journal*.

Keyder, Ç. (1987). *State and class in Turkey: A study in capitalist development.* London: Verso.

Kornelakis, A. (2015). European market integration and the political economy of corporate adjustment: OTE and Telecom Italia, 1949–2009. *Business History, 57*(6), 885-902.

Milliyet. (2000a, 18 Nisan). Cep elde kaldı. *Milliyet*.

Milliyet. (2000b, 3 Mayıs). İş'e rakip çıkmadı. *Milliyet*.

Milliyet. (2000c, 28 Ekim). Ecevit: 3 Milyar Dolar Gelecek. *Milliyet*.

Milliyet. (2001a, 26 Ocak). İş-Tim stressiz arıyor. *Milliyet*.

Milliyet. (2001b, 22 Mart). Merhaba 0555. *Milliyet*.

New York Herald Tribune. (1930, March 19). International Telephone buys Turkish unit. *New York Herald Tribune*.

New York Times. (1925, February 15). Phones for Angora: Swedish company to install system in Turkish capital. *New York Times*.

New York Times. (1927, February 6). Telephone service for Smyrna. *New York Times*.

Noam, E. (1992). *Telecommunications in Europe.* New York: Oxford University Press.

Özelleştirme İdaresi Başkanlığı (ÖİB). (2016). *Türkiye'de Özelleştirme.* Ankara: ÖİB.

Özpeynirci, E. (2003, 13 Mayıs). İki başbakan nişan taktı Aria, Aycell ile evleniyor. *Hürriyet*.

Raggett, R. J. (1986). Technology transfer: A tale of telecom success in Turkey. *Telephony, 210*(17), 30.

Rhodes, S. (2006). *Social movements and free-market capitalism in Latin America: Telecommunications privatization and the rise of consumer protests.* Albany: State University of New York Press.

Scheller, R. (1994). GSM developments in Turkey and the Middle East. *Telecommunications, 28*(9), 20.

Şimşek, L. (1996). Journey to excellence. *Management Review, 85*(11), 62.

Tanrıkut, A. (1984). *Türkiye'de posta ve telgraf ve telefon tarihi ve teşkilat ve mevzuatı,* Ankara: Efem Matbaacılık.

Tekeli, İ. & İlkin, S. (2004a). *Cumhuriyetin harcı 2. cilt: Köktenci modernitenin ekonomik politikasının gelişimi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınevi.

Tekeli, İ. & İlkin, S. (2004b). *Cumhuriyetin harcı 3. cilt: Modernitenin altyapısı oluşurken*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınevi.

Telecomweb News Break. (2006, July 17). Telecom Italia gives Turk Telecom the reins at Avea. *TelecomWeb News Break.*

Tezçakar Özdemir, B. (2016). *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Siemens tarihi: History of Siemens from Empire to Republic.* İstanbul: Siemens.

The Evening Standard. (2005, December 13). Vodafone gets the right number in Turkish telecoms auction. *The Evening Standard*.

Tsigie, A. & Feyissa, G. (1999). Ethiopia: Past, present, and future. In Noam, E. M. (ed.), *Telecommunications in Africa* (51-78). New York: Oxford University Press.

Tural, E. (2009). Osmanlı posta bürokrasisi 1908-1914. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi, 28*(46), 205-230.

Üçer, S. E. (2018). *Alo kapitalizm: Turkish telecommunications policy in the context of an outward oriented development strategy* [Doktora Tezi]. Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.

Üçer, S. E. (2019). Türk Telekom özelleştirmesinin sonuçları. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, 56*(649), 57-90.

Vargı, M. & Oberholzer-Gee, F. (2014). *Interview with Murat Vargı, interviewed by Felix Oberholzer-Gee.* Istanbul, Turkey, September 17, 2014, Creating Emerging Markets Oral History Collection, Baker Library Historical Collections, Harvard Business School.

Wall Street Journal. (1931, November 11). Automatic Phones in Turkey. *Wall Street Journal*.

Wall Street Journal. (1984, June 4). Turkey says it will award $300 million phone order to ITT --- Special to the Wall Street Journal. *Wall Street Journal*.

Wall Street Journal. (1987, July 1). "Northern Telecom gets job with Turkish agency. *Wall Street Journal*.

Wall Street Journal. (1999, December 20). Investors scoop up Turkcell's offering. *Wall Street Journal*.

Warf, B. (1989). Telecommunications and the globalization of financial services. *The Professional Geographer, 41*(3), 257-271.

Winder, G. M. (2006). Webs of enterprise 1850-1914: Applying a broad definition of FDI. *Annals of the Association of American Geographers, 96*(4), 788-806.

Xiong-Jian, L. & You-Nong, Z. (1994). China. In Noam, E., Komatsuzaki, S. & Conn, D. A. (eds.), *Telecommunications in the Pacific Basin: An evolutionary approach* (73-85). New York: Oxford University Press.

Yazıcı, S. (2014). *Ericsson Turkey: A leader in communication from the Ottoman times to the present day*. İstanbul: Tarih Vakfı-Ericsson